

Проте насилля застосовувалось не лише до віруючих. Воно широко практикувалось з метою забезпечення виконання продподатку. Так, Новоушицька виконана воєнна рада на своєму засіданні 12 вересня 1922 р., протокол №32, розглядаючи питання "Про виділення в/ч по викачці продподатку" ухвалила "просити Начповітдільниці виділити одну сотню козаків у Мукарівську волость, яка явно впирається у виконанні продподатку. Назначеній сотні видати мандат згідно інструкції Наркомпрода. Сотні доволіствуватись за рахунок платників" [11, 32].

Згадувану вище інструкцію, а точніше "Витяг з циркуляру про застосування збройної сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку" вдалося віднайти в фондах Кам'янець-Подільського повітвиконкому. Вона передбачала можливість направлення в повіти, волості та села, які на думку можновладців саботують збір продподатку, на прохання органів місцевої влади військові підрозділи. Характерно, що боржники мали своїм коштом утримувати червоноармійців і їхніх коней, а також забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування, після "викачування продподатку" [12, 119-119зв.].

Якщо у вересні 1922 р. всю вину за невиконання плану хлібзаготівель влада поклала на селян, то вже на початку жовтня пленум Новоушицького повітвиконкому дійшов висновку: "ярий хліб сильно постраждав від засухи і такий повністю відсутній", а тому "ця остання обставина загрожує не виконанням повністю податку, доручити Президії Поввиконкому порушити клопотання перед Губвиконкомом і наполягати на залишення в силі для Новоушицького повіту, дозволу на заміну зерно-фуражу озимим хлібом чи дозволу, в крайньому випадку, здачі мішанки" [11, 87зв.]. Зазначимо, що при інформуванні губвиконкому про стан справ, повітвиконкоми досить об'єктивно змальовували ситуацію, що робить такі звіти важливим історичним джерелом. Наприклад, у звіті за 30 грудня 1922 р. Кам'янець-Подільський повітвиконком зазначав: "За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів ...). Між іншим, дії загонів по викачуванню продподатку та зброї супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства" [13, 283-283зв.].

Таким чином, аналіз матеріалів фондів повітвиконкомів дає підстави вважати їх надзвичайно цінним джерелом, носієм первинної, не цензурованої інформації щодо діяльності органів радянської влади на рівні повітів на початку 1920-х років, коли під прикриттям допомоги голодуючим влада фактично здійснювала терор проти селянства та можливої опозиції серед інших верств населення. Багато з методів, апробованих у 1921-1922 роках, знайдуть своє застосування під час голодомору 1932-1933 років.

5. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 4
6. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 7
7. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 17
8. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 3
9. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1 – Спр. 351
10. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 2
11. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1. – Спр. 15
12. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 81
13. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 165

В. В. Олянич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УСРР 1920-х рр. (за матеріалами офіційних статистичних джерел)

Статистичні довідники 1920-х рр., тобто офіційні видання, висвітлювали соціально-демографічну ситуацію в суспільстві, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, ринку праці. Їхнє інформаційне наповнення сприяє з'ясуванню динаміки сільськогосподарського виробництва, його структури, виявленню кількісних та системно-функціональних ознак селянських господарств.

Дослідження соціально-економічних відносин радянського суспільства вказаного періоду завжди спиралося на статистику праці, промисловості, торгівлі чи сільського господарства. Нею успішно користувалися протягом 20-х рр., виявляючи особливості диференціації селянських господарств [1], динаміку найманої робочої сили [2, 1-18], розвиток хлібного ринку та зернового господарства в Україні [3]. Виходили фахові статистичні видання, які засвідчували той факт, що статистичний метод діяв. У 1930-х рр., коли органи радянської цензури намагалися утаємничити поточну статистику, її дані використовували надто обережно, а сама вона стала "сухою", вихолощеною і дуже загальною.

В історико-економічних дослідженнях радянських учених, які займалися науковими питаннями непу, відносинами міста і села, промисловості і сільського господарства, статистичні довідники становили важливу групу джерел. Історики зосереджувалися переважно на матеріалах промислової статистики, досліджуючи індустріалізацію на статистичних джерелах 20-30-х рр. [4], взаємини "соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства" [5], масові джерела про стан дрібної промисловості в СРСР 20-30-х рр. [6]. На опублікованих та архівних статистичних джерелах написана монографія В.П. Данилова про соціальні відносини в доколгоспному селі, яка вийшла у 1979 р. [8], дисертація В.Г. Водотики про класову структуру селянства УСРР 20-х рр., захищену у 1984 р. [9], його стаття про зміни соціально-класової структури селянства у 1927-1929 рр. [10]. Для літератури 20-80-х рр., яка базувалася на статистиці сільського господарства, була притаманна марксистська концепція формаційного розвитку суспільства, відтак принцип класовості, тобто пошук класовоутворюючих ознак, виявився своєрідною методологією вивчення соціальних відносин в українському селі 20-х рр.

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 10
2. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1. – Спр. 19
3. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 3
4. ДАХМО – ФР. 1386. – Оп. 1. – Спр. 7

Сучасна історична наука, подолавши марксистську парадигму висвітлення соціально-політичних та економічних відносин, схиляється до принципу об'єктивізму, віддаючи належне попередникам, але критично переглядає теоретико-методологічну базу. Актуальними залишилися статистико-економічні дослідження соціальних процесів та явищ, про що свідчать дисертаційні роботи: В.В. Підгаєцького, присвячена розгляду соціальної структури міського населення 1920-х рр. [11], Д.К. Гриня, присвячена соціально-демографічним процесам в містах України 1920-1930-х рр. [12]. Статистичний метод та конкретні матеріали сільськогосподарської статистики використовували Ю.А. Святець для соціально-економічної типологізації селянських господарств [13], С.В. Корновенко для вивчення податкової політики влади в українському селі [14]. Історико-економічний аспект розвитку селянського господарства УСРР періоду непу показав В.В. Калініченко, ґрунтовна монографія якого суттєво вирізняється від інших, позаяк вражає значним корпусом статистичних довідників, аналізом структури сільського господарства, бюджетів селянських родин [15]. На статистичних джерелах написана також книга В.М. Лазуренка про заможних селян України 1920-х рр. [16], монографія О.О. Сушка, котрий проаналізував статдовідники 1920-х рр. [17, 16-21].

Завданням статті є виявлення інформаційної репрезентативності сільгоспстатистики, з'ясування її вичерпності стосовно моделювання соціально-економічних ознак підприємницького типу селянських господарств, тобто здійснення своєрідного текстологічного аналізу шляхом співставлення тих чи інших видань. Важливо встановити не лише факт достовірності даних, а також їхню проблемно-хронологічну самодостатність. Перша половина 20-х рр., порівняно з другою, представлена значно гірше статдовідниками, тому важливо здійснювати пошук інформації в інших джерелах, звертаючись до відомчої статистики.

Адміністративно-територіальні межі сільських районів України представлені в статщорічниках, які з'явилися у 1925 та 1926 р. Передмову до них написав керівник ЦСУ УСРР С. Мазлах. Так, щорічник 1925 р. побудований за галузевим принципом (промисловість, торгівля, праця, сільське господарство), а також за соціально-економічними формами господарювання (державною, кооперативною, приватною) [17]. Запозичивши методику соціального поділу населення, якою користувалися під час перепису міського населення 1920 р., упорядники щорічника застосували визначення "хазяї", виокремивши серед них категорії з найманими робітниками та членами власних родин. До "хазяїв" були віднесені "сільські господарі" – самодіяльні і несамодіяльні, хоча складно збагнути критерії самодіяльності: приватні чи кооперовані. Щорічник 1925 р. подає динаміку природного руху населення в Україні за 1867-1914 рр., а також загальну кількість та національний склад міського і сільського населення 1920 та 1923 р. [17, 27]. Виявляється, що в Україні у 1920 р. було понад 22 млн. осіб, з них сільського – 17,8 млн., у тому числі 15,2 млн. етнічних українців [17, 13]. Якщо в 1925 р. було 53 округи, то наступного року залишили 42 [18]. Протягом другої половини 20-х рр. зменшилася кількість районів з 700

у 1925 р. до 579 на 1 січня 1930 р. Вражає інше: збільшення сіл, яких у 1925 р. налічувалося 41664 [17,4], а в 1930 54770 [19, 1]. Зростання населених пунктів на 13 тис. можна пояснити лише заснуванням хуторів або розподілом сіл між сільськими радами, хоча ця цифра заслуговує ретельного статистичного дослідження.

Відстежити динаміку сільського населення в Україні можна за даними декількох статистичних видань. Збірники, які виходили після демографічного перепису 1926 р. в СРСР, безумовно, враховували його дані, відтак вони є достатньо вичерпними. На 1 січня 1928 р. в УСРР було 29,6 млн. населення, а наступного 1929 р. – 30,3 млн., тобто збільшилося на 700 тис. з лишком, а порівняно з 1920 р. на 8 млн. осіб. На позитивний приріст населення та його прогресивну соціально-вікову структуру звернута увага В.В. Калініченком [15, 27]. Кількісне зростання сільського населення та його питомої ваги в Україні свідчило про аграрно-промисловий розвиток українського суспільства, про соціально-економічне походження та статус аграрної нації. Упорядкований національний склад сільського населення за наслідками демографічного перепису 1926 р., опублікований у 1927 р. окремою книгою [20], переконливо доводить цей історичний факт. Довідник показує етнічний склад господарств та кількість селянських дворів в сільських радах усіх районів УСРР.

Загальна кількість селянських господарств у 1923-1920 рр. згадується в статдовіднику про сільське господарство, що вийшов в 1930 р. [19]. Їх збільшення на 400 тис. свідчило про дроблення селянського двору. Протягом 1924-1928 рр. відділ сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР проводив весняне вибіркове обстеження селянських господарств. Зокрема, за його даними у 1924 р. налічувалося 4,9 млн. селянських дворів, або на 24 тис. більше від даних довідника 1930 р. [21, 1]. До розробки було залучено 516 тис. господарств, тобто близько 11% їх загальної кількості, що свідчило про достатньо високий рівень репрезентативності статистично-економічних відомостей. Найбільша кількість господарств припадала на Київську – 861 тис., друге місце посідало Поділля – 756 тис., а далі Полтавщина – 644 тис., Катеринославщина – 581 тис., Одещина – 575 тис. [21, 63]. Підсумки весняного обстеження селянських господарств, проведених у 1925 р. [22] та 1928 р. [23], віддзеркалювали певну методологію виявлення їх матеріальних статків з метою встановлення оптимальних норм оподаткування, але за соціально-класовим принципом, тому пошук був прискіпливим і детальним. Відділ сільськогосподарської статистики очолював досвідчений і фаховий статист М.Б. Гуревич, засновник факультету статистики Київського інституту народного господарства [24].

Тематичні довідники, які також виходили у 20-х рр., висвітлювали норми харчування сільського населення, які вдалося виявити шляхом опитування майже 5 тис. господарств у жовтні 1926 р. та березні 1927 р. [25]. На харчування впливали не лише "заможність" двору, а також сезонність та валовий збір зернових культур. Разом із даними монографічних обстежень селянських бюджетів, які торкалися незначного відсотка селянських господарств [26], можна відтворити не лише їх соціально-економічний тип за природничо-історичними районами, а

передусім показати мотивацію і структуру сільськогосподарського виробництва. Наприклад, з'ясування норм годівлі худоби, проведене ЦСУ УСРР у 1925-1926 рр. [27], сприяє вивченню стану продуктивної робочої худоби в українському селі. Якщо зосереджуватися на них безпосередньо, то можна показати повсякденне життя селянських господарств, а не їх мотиваційну складову. Виробничо-збутову діяльність та сировинний потенціал 1925/26 р. розкривають матеріали статдовідника, опублікованого у 1927 р. [28].

Цінова політика радянських органів влади належить до малодосліджених проблем, особливо в сільському господарстві. Статистичні довідники, які стосувалися "руху цін", мають широке застосування. Ціни на продукти сільського господарства дозволяють говорити про можливість кожного селянського двору, про його купівельну спроможність, соціально-побутову мотивацію виробництва. Зокрема, під керівництвом М.Б. Гуревича було укладено статдовідник про сільськогосподарські ціни 1925-1927 рр. [29]. Подібні збірники, які з'явилися у 1928 р. [30] та 1929 р. [31], потребують відповідної методики дослідження, тобто конкретної мети та завдання. За коливанням сезонних хлібних цін простежується динаміка товарності зернових культур, хоча на неї впливали різні фактори (валовий збір тощо), а ціни на споживчі товари (гас, ситець, чоботи) дають відповідь на масове поширення в українському селі кустарного виготовлення одягу. Наявність худоби в селянських господарствах України 1923-1938 рр. [32] і динаміка цін на неї, особливо на робочу худобу, демонструє соціальні пріоритети селянського двору, а порівняння його грошових видатків з цінами на промислові товари – купівельну спроможність. Матеріали про оподаткування прибутків населення [33] становлять джерельну базу вивчення економічного потенціалу селянських господарств, але будь-який статистичний довідник мав галузево-тематичне спрямування, відтак потребує системного вивчення.

Підсумовуючи огляд статистичних видань 20-х рр. з історії розвитку селянських господарств, зазначу їх високу інформаційну наповненість та вичерпність, належну репрезентативність даних та розрахунків. Жоден із опублікованих статдовідників неспроможний розкрити повну соціально-економічну характеристику організаційно-функціональної мотивації підприємницької діяльності селянського двору. Системний аналіз можливий, але за наявності різнопланових статдовідників, однак у кожному випадку необхідна конкретна постановка мети і завдання проблемно-тематичного дослідження.

1. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10.
2. Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник / Под ред. и с предисл. С.Г. Струмилина. – М.: Вопросы труда, 1926.
3. Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. – Х.: Радянський селянин, 1928.
4. Левчук В.С. Статистические источники по истории индустриализации СССР и их использование в литературе 20-30-х годов // Источниковедение отечественной истории. Вып. 1. – М.: Наука, 1973.

5. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. – М.: Наука, 1989.
6. Гребениченко С.Ф. Массовые источники по истории мелкой промышленности СССР 1930-30-х годов (методы анализа и обработки статистических данных): Автореферат дис... канд. ист. наук. – М., 1989.
7. Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. – М.: Наука, 1988.
8. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979.
9. Водотыка С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1984.
10. Водотыка С.Г., Мазур Г.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 2.
11. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы НЭПа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923-1926 гг.): Автореферат дис... докт. ист. наук. – М., 1992.
12. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930 рр.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 2000.
13. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологізація селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореферат дис... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1993.
14. Корновенко С.В. Податкова політика Радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921-1925 рр.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – Донецьк, 2000.
15. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.
16. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: "Ваш Дім", 2005.
17. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925.
18. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926.
19. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. – Х.: Господарство України, 1930.
20. Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 26. Серія XVII. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.
21. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 59. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Т. III. Випуск 7. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925.
22. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 86. Т. 3. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926.
23. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 160. Т. III. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929.
24. До 25-річчя статистичної й наукової діяльності проф. М.Б. Гуревича // Вісник статистики України. – Вип. 1. – Х., 1929.
25. Харчування сільського населення України 1926-27 рр. Статистика України № 118. Том VII. Вип. 2. Серія

- II. Сільгоспстатистика. – X.: ЦСУ УСРР, 1927.
26. Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік. Статистика України. Серія II. Том IV. Вип. 3. – X.: ЦСУ УСРР, 1927.
27. Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925-26 р.: Статистика України № 149. Т. IV. Вип. 6. Серія II. – X.: ЦСУ УСРР, 1929.
28. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925-26: Статистика України № 113. Том IV. Вип. 1. Серія XII. – X.: ЦСУ УСРР, 1927.
29. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925-1927 рр.: Статистика України № 145. Том IV. Вип. 6. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – X.: ЦСУ УСРР, 1928.
30. Рух цін на Україні в 1926 р. Серія XII. Том I. Вип. 5. Статистика України № 129. – X.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXXV.
31. Рух цін на Україні в 1926-27 р. Статистика України № 128. Серія XII. Том I. Вип. 6. – Харків-Полтава: ЦСУ, 1929.
32. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків: "Господарство України", 1929.
33. Матеріали до оподаткування прибутків населення. Облік 1926-27 року. Статистика № 146. Том IV. Вип. II. Серія VI. – X.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXI.

Ю.П. Присяжнюк

ВІЗІЯ СЕЛЯНСЬКОГО УКЛАДУ В КОНТЕКСТІ СОЦІОМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.)

Більшість служителів Кліо визнають, що дослідження ментальностей, які репрезентують внутрішній світ, регулятивну сторону соціальної поведінки конкретних етноспільнот чи, скажімо, конфесійних груп, – справа надзвичайно складна. Адже йдеться про осмислення в межах наукових можливостей "надто тонкої матерії, яку ми хочемо зрозуміти – світовідчуття особистості та спільності, життєві цінності, певні опорні точки буття" [1, 162].

Напевне, що на ключову "опорну точку буття", причому і в онтологічному аспекті, і в гносеологічному, має всі підстави претендувати власне Людина. Сутність цього "безмежно складного біосоціального організму", як відомо, історичною наукою з'ясована ще недостатньо, хоча вже й напрацьовано значний досвід таких студій (його не варто сприймати надто оптимістично, бо велику частину зусиль може "звести на манівці черговий постмодернізм", і де за відсутності гідного інтелектуального опору черговий раз опиниться українська історична наука, передбачити не так складно).

Вкотре повертаючись до науково-теоретичної спадщини французької історіографії XX ст., доводиться визнати, що в ній знайдемо не так уже й багато фундаментальних праць, присвячених новій і новітній історії. Твердження повною мірою стосується української історіографії, представники якої поводяться надто стримано в опануванні цієї методологічної парадигми. Власне тому традиційне суспільство, як "пануюча системна множинність зв'язків" певного етапу розвитку української спільноти (тут людності XIX – початку XX ст.), невинувато перебуває на узбіччі науково-дослідницьких інтересів.

Потреба змінити ситуацію зумовлена насамперед особливостями історичного процесу, які в Україні назагал добре відомі: становлення української модерної нації (суспільства) відбувалося в умовах соціальної, господарської та ментально-культурної домінації "великого незнайомця" – селянства. Імовірно, багато з тих підходів, які медієвісти-аналісти зазвичай використовують для прояснення проблем "класичного" середньовіччя, доцільно було б залучити до осмислення явищ і процесів української "модерної" історії.

У цьому контексті своєю ґрунтовністю привертає увагу монографія О. Михайлюка, яка нещодавно побачила світ. Акцентуючи основні зусилля на проясненні "революційних взаємовпливів" селянства 1917-1921 рр., автор цілком виправдано "опустився в передісторію проблеми" (на два десятиліття) й зосередив свій пізнавальний інтерес на "існуванні багатомільйонного селянства, значною мірою відособленого від "міської цивілізації", котре зберігало особливі, докапіталістичні форми гуртожитку і власності, специфічну ментальність, елементи звичаєвого права й т.п." [2, 391].

На жаль, праця О. Михайлюка залишається чи не єдиною в українській історіографії, в якій хліборобський загал підросійської України досліджено через синтез соціальної й антропологічної ("внутрішньої") історії. Зазвичай, історики-аграрники надають перевагу фрагментарним або незавершеним студіям, у яких "висвітлення явищ, подій, процесів не доведено до завершення, сюжетні лінії свідомо обриваються, бо, мовляв, погляд на цілісність, на розвиток від початку до кінця не є обов'язковою вимогою для історика" [3].

Проникаючи в латентний світ "історичної людини", намагаючись "перетворити його на складову історії", фахівці "нової історіографії" (одна з назв Анналів) звертали увагу на "системи, пов'язані з індивідуальною і колективною свідомістю", вряди-годи безуспішно поєднували "логічне з інтуїтивним, раціональне з ірраціональним, містичним" [1, 162; 4, 136-155]. Мета цієї розвідки набагато скромніша – через з'ясування ролі ментального вмісту спробувати на "східноєвропейському матеріалі" побачити, уявити, осягнути історію традиційного селянства (точніше автохтонного хліборобського населення Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.) як унікального історичного соціуму.

Ментальний універсум (як сукупна множинність ментальностей – цих невидимих внутрішніх "механізмів життєдіяльності" людини (соціуму)) в загальних рисах віддзеркалює рівень історичного розвитку суспільства. Масмо всі підстави вважати, що картина світу українського селянства періоду, що досліджуємо, була ще великою заручницею природи, довколишнього середовища, знань про нього. У такій якості вона акумулювала в собі цілком конкретні господарські, релігійні, морально-етичні образи. Робила це значною мірою за тими універсальними процедурами, що й колективне підсвідоме іншоетнічного землеробського населення, яке перебувало на аналогічному етапі історичної еволюції та мешкало у схожих природнокліматичних умовах.

Для суб'єктів традиційного суспільства природу цілком виправдано можна вважати "діючою особою історії", позаяк вона містила й щораз виявляла надто